

УДК 81'367:811.161.2+162.1

Корпало О. Р.

ІМЕННИК У ПОЗИЦІЇ СУБ'ЄКТА ЯК ЗАСІБ ВИРАЖЕННЯ КАТЕГОРІЇ СИНТАКСИЧНОЇ ОСОБИ В УКРАЇНСЬКІЙ І ПОЛЬСЬКІЙ МОВАХ

Важливим чинником зміни традиційних поглядів на граматичну категорію особи є розвиток функціональної морфології. У статті в зіставному аспекті розглянуто відмінкові словоформи іменника в позиції суб'єкта як засібу вираження категорії синтаксичної особи.

Ключові слова: граматична категорія, морфологічна категорія, граматична семантика, особа, іменник, відмінок.

Корпало О. Р. Имя существительное в позиции субъекта как средство выражения категории синтаксического лица в польском и украинском языках. – Статья.

Важным фактором изменений традиционных подходов к изучению грамматической категории лица является развитие функциональной морфологии. В статье в сопоставительном аспекте рассмотрены надежные словоформы имени существительного как средства выражения категории синтаксического лица.

Ключевые слова: грамматическая категория, морфологическая категория, грамматическая семантика, лицо, имя существительное, падеж.

Korpalo O. R. The noun in the position of the subject as a means of expressing syntactic category of person in Ukrainian and Polish languages. – Article.

The development of functionalism is recognised as an important factor of traditional scientific approaches and grammatical category limits of person expansion. An important factor in changes in the traditional approaches to the study of the grammatical category of persons is the development of functional morphology. In the article in comparative aspect reviewed declensional word forms of a noun as a means of expressing of syntactic category of the person.

Key words: grammatical category, morphological category, grammatical semantics, person, noun, case.

Категорії особи належить важливе місце серед семантико-комунікативних категорій, що регулюють як саму реченнєву модель, так і комунікативний процес. На жаль, у лінгвістичних студіях деякі терміни втратили чітку окресленість. До таких належить і термін «особа», що по-різному трактується в сучасній лінгвістиці: як один з компонентів поряд з категоріями часу і модальності, поняття предикативності; як категорія особовості, що протиставляється категорії безособовості; як система особових форм дієслова, взаємопов'язаних з формами займенників; як категорія особи, що протиставлена неособі в іменнику [3, 157–158; 7, 241].

Щодо реалізації категорійних граматичних значень особи в іменнику донині не існує усталеної думки, хоча у мовознавстві питання про іменникову категорію особи ставилося не раз, щоправда, «особа» мислилася при цьому передусім не як граматичне, а як логічне поняття: істота, точніше, як людина, індивід, особистість, тобто поняття «особа» передусім пов'язують «з логічною класифікацією субстанціональності (предметності) на осіб/неосіб, що втілює зміст поняттєвої категорії персональності/імперсональності як складового компонента категорії істот/неістот» [7, 241]. Таким чином, межа, що проводилася між особою і неособою, була межею між людиною, з одного боку, та іншими істотами, явищами і предметами дійсності, з іншого. Польські іменники мають особливу категорію чоловічої особи – чоловічо-особовий рід (męskoosobowy) для назв осіб чоловічої статі (*syn, żołnierz*), що протиставляється всім іншим іменникам – назвам тварин чоловічого

роду (męskożywotny: *baran, koń*), назвам неістот (męskonieżywotny: *dąb, stół*) і всім іменникам жіночого (*pani, noc*) і середнього (*okno, dziecię*) роду [16, 198–200].

Еволюцію поглядів українських мовознавців на кваліфікацію граматичних значень особи в іменнику проаналізувала Н. Ясакова, починаючи з праць Є. Тимченка, О. Синявського, Л. Булаховського, М. Жовтобрюха, І. Кучеренка і завершуючи дослідженнями сучасних учених – І. Вихованця, М. Плющ, А. Загнітка та ін. [11]. У польській лінгвістиці проблемам особи в іменнику, пов'язаним насамперед з кличним відмінком, присвячені дослідження П. Бонка, І. Дулевичової, А. Гейнца, М. Зарембіної, К. Пісаркової, А. Сечковського, Я. Токарського, З. Тополінської та ін. (огляд і узагальнення їх праць здійснила А. Домбровська [14]).

Мета нашої статті – з'ясувати реалізацію граматичних значень особи в іменнику у зіставному аспекті в українській і польській мовах. Для досягнення поставленої мети необхідно вирішити низку завдань:

- представити синтаксичну особу як багатоаспектну семантико-граматичну категорію, що об'єднує різнорівневі засоби мови – морфологічні, синтаксичні, інтонаційні;
- мотивувати наявність категорії граматичної особи в іменнику з урахуванням функційного підходу до вивчення відмінкової системи;
- чітко диференціювати поняття «граматичний суб'єкт» – «семантичний суб'єкт»;
- з'ясувати спільне і відмінне у способах репрезентації синтаксичної особи в іменнику в українській та польській мовах.

Новітні напрацювання у галузі функційної морфології, яка передбачає аналіз від значення до форми, зумовили перегляд загальноприйнятих уявлень про реалізацію граматичних категорій, зокрема категорії особи в іменнику. Так, М. Плющ слушно вважає, що «відмінкова словоформа в позиції суб'єкта може розглядатися як засіб вираження категорії синтаксичної особи, що є однією з ознак предикативності речення» [6, 81]. На думку І.Р. Вихованця, особа виявляється в іменнику «у дещо згорнутому вигляді», «характеризує стосунок суб'єкта до дії, процесу або стану з погляду мовця» і передається «двома грамами: грамою другої особи і грамою третьої особи» [2, 98–99]. Схожі міркування висловлюють і польські вчені. Так, Я. Токарський, порівнюючи речення *Nie przynoś mi, chłopcze, książki. – Nie przyniósł mi chłopiec książki* зауважує, що з погляду синтаксичного зв'язку кличний відмінок – *chłopcze* (у першому реченні) нічим не відрізняється від називного – *chłopiec* (у другому реченні), тобто обидва відмінки є членами речення – підметами [18, 148]. Очевидно, слід чітко розрізняти поняття «граматичний суб'єкт» і «семантичний суб'єкт», адже останній може бути виражений як називним (тоді він збігається з граматичним суб'єктом), так і непрямыми відмінками.

Домінантну позицію суб'єкта-підмета у двоскладному реченні займає називний відмінок іменника: *Мати наспівує колицкову пісню про котика-вуркотика* (І. Цюпа) // *W drugiej izbie toczyła młodzież rzecz o łowach w spokojniejszych i cichszych niż zwykle rozmowach* (А. Mickiewicz), який не є ні мовцем, ні адресатом мовлення, тобто не бере безпосередньої участі в комунікативних актах, виконуючи функцію 3-ої особи. Називний суб'єкта дії чи стану в обох мовах передусім поширюється на назви істот, зокрема осіб, а також на назви неістот за умови їх персоніфікації: *Полями журними, як сні, блукає, лине Біла панна – моя печаль неподоланна в безмежжі зим і чужини* (С. Черкасенко) // *Zawstydzilo się licem rubinowym zorze* (А. Mickiewicz).

Конденсатом суб'єктно-предикатної структури виступає односкладне номінативне речення, де дієслово відсутнє, але мислиться синтаксична 3-я особа, що вказує на те, що суб'єктом є неучасник мовлення («наявний у ньому головний член речення, виражений називним відмінком імені, сполучає в собі (хай у нерозгорненому вигляді) значення суб'єкта і предиката...») [10, 50], пор.: *Звичайна ніч. Безсоння. Самота. Безодня неба. Місячна дорога. Ковток повітря. Зціплені вуста. Протяжний зойк «швидкої допомоги»* (Н. Стефурак) // *Bezsenność. Noc. I gwar ulicy* (W. Broniewski).

Кличний відмінок синтаксично функціонує в реченні як звертання і вказує на адресата мовлен-

ня, тобто суб'єкти, названі іменником у кличному відмінку, мають значення другої особи. «Другоособовий кличний відмінок найчастіше вживається в реченнях із дієслівним присудком у формі другої особи наказового способу, в яких кличний є складною синтаксею зі значенням адресата мовлення і потенційного суб'єкта дії. Ця функція являє собою первинну семантико-синтаксичну функцію кличного відмінка, з якою співвідноситься його первинна формально-синтаксична функція підмета» [2, 99]. К. Пісаркова навіть запроваджує термін «*podmiot wołaczowy*» (підмет у кличному відмінку), який позначає адресата повідомлюваного і поєднується з дієсловом у 2-ій особі [17, 32], пор.: *Ой не квітни, весно, – мій народ в кайданах.* (О. Олесь) // *Zegnaj, zielony Kijowie!* (J. Iwaszkiewicz).

У реченнях із суб'єктним звертанням саме воно «диктує» особу й число дієслова-присудка, пор.: *Линь же, моя пісне юності й любові, і весною линьте в серце, сніг і мла!* (В. Сосюра) // *Hej, hej, hej, sokoły, otijajcie góry, lasy, doły. Dzwon, dzwon, dzwon, dzwoneczku, mój stepowy skowroneczku* (Т. Padura) – і вступає з ним у зв'язок, схожий на узгодження. У реченнях такого типу суб'єктні звертання мають спонукальний характер і під впливом семантики імператива набувають адресатно-суб'єктного значення, тобто є синкретичними одиницями.

У науковій літературі неодноразово наголошувалося на неоднотипності конструкцій із кличним відмінком [1, 142; 2, 79]. Поділяючи точку зору І. Вихованця, на думку якого кличний відмінок виконує функцію підмета тільки в одному різновиді конструкцій – з дієсловом наказового способу [1, 140], вважаємо, однак, що таку ж функцію має вокатив і в реченнях з предикатом у формі дійсного способу, де допоміжним засобом вираження апеляції до другої особи є питальна інтонація, напр.: *Видиш, сину мій, як ми працюємо, видиш, сину мій, як ми горюємо?* (С. Руданський); *Panie Władku, będziecie w tym roku jeździć na te kursy?* (розм.).

Специфічним для обох мов є те, що в конструкціях з кличним відмінком присудок, крім 2-ої особи однини і множини, може мати форму 1-ої особи множини зі значенням спільної, сумісної дії: *Гей, нові Колумби й Магелани, напнемо вітрила наших мрій!* (В. Симоненко); *Ще будемо, хлопці, орать перелого і слухати пісню ласкаву зерна* (М. Стельмах) // *Poczujmy, bracie, coraz mocniej wpływ miłości* (А. Mickiewicz); *Panowie, może odłożymy ten wywiad na kiedy indziej?* (Н. Rogowski). Тут виконавцем дії, до якої закликає мовець, будуть і адресат, і адресант, тобто щонайменше дві особи, а отже, значення множини є прямим, а не переносним. В українській мові трапляються конструкції на зразок: *Хворий, випиймо ліки* (репліка

лікаря чи медсестри), *Що будемо замовляти, молодий чоловіче?* (репліка офіціанта), *Краще говорімо правду, громадянине* (репліка міліціонера чи слідчого) та ін. У таких ситуаціях спільна дія є уявною, точніше, удаваною мовцем, а реальним її виконавцем буде одна особа – адресат мовлення. М. Скаб вважає такий спосіб апеляції до однієї особи у множині специфічним «для українців, як і для інших східнослов'янських народів», «обмеженим досить вузьким колом комунікативних ситуацій» і називає його «миканням» [9, 74]. У польській мові в такому разі послідовно використовуються конструкції зі словом *pan/pani*, причому як застаріла або розмовна форма прономіналізований іменник *pan* може вживатися з 2-ою особою однини: *A pan wiesz, co mówić hrabia Lisiński?* (В. Prus).

Своєрідним є явище використання кличного відмінка замість називного, на яке звернув увагу О. Потєбня, досліджуючи мову українських дум (*Тоді ж то Івасю Вдовиченку на доброго коня сідає*) [8, 101–103], де зі звертанням у кличному відмінку узгоджується присудок у 3-ій особі. У сучасній українській мові такі конструкції не збереглися, однак, як прояв регіональних узуальних тенденцій (у мовленні жителів Західної України, представників західної діаспори), а також у художніх текстах з метою їх стилізації, трапляється особливий різновид ввічливості – звернення до адресата мовлення (що, вочевидь, пояснюється впливом польської мови) або як до третьої особи однини: *Може, пан мені скаже, котра зараз година?* (розм.); або як до третьої особи множини: *А чи ваша величність чули, що московський великий князь завоював казанське ханство?* (П. Загребельний). Іменники у називному відмінку сприймаються співбесідником в таких контекстах як звертання.

І. Кононенко, порівнюючи вживання звертань в українській і польській мовах, зауважує: «В українській мові використання кличного відмінка надалі поширюється, у польській мові спостерігається звуження сфери вживання вокативів. У польській мові при звертанні до старших родичів може вживатися найменування спорідненості у ролі підмета в координації з присудком у формі дієслова 3-ої особи, пор.: *Mama nie wyobraża sobie takiej sytuacji // Tu, matko, nie uявляєш собі такої ситуації*» [4, 701–702]. Додамо, що подібні конструкції у польській мові загальноживані при звертанні не лише до старших родичів, а й до будь-якої особи чи осіб з використанням слів *pan, pani, państwo*, які перебрали на себе займенникові функції в межах речення і вживаються замість особових займенників *ty, wy* з конотацією адресатності, наприклад: *Co pan na to?; Panowie żarty robicie z władzy* (В. Prus).

Хоча кличний відмінок в імперативних реченнях може займати подібно до називного централь-

ну формально-синтаксичну підметову позицію (обидва відмінки, на думку І. Кучеренка, є прямими [5, 135]), він все ж таки не досягає виразності семантико-синтаксичної суб'єктної позиції останнього, об'єднуючи в собі, крім суб'єктного, інші значення – адресатне та емотивне.

Якщо з тим, що показниками граматичного значення особи в іменнику виступають два відмінки – називний (3-ої особи) і кличний (2-ої особи), – то наявність такого значення в іменниках у непрямих відмінках або заперечується («Значення особи мають лише прямі відмінки іменника, тобто відмінки суб'єкта. Непрямі відмінки її не мають, бо виражають не суб'єкти, а залежні об'єкти, про них не можна говорити як про особи у відношенні їх до процесу мовного спілкування» [5, 169]), або зазвичай ігнорується. Однак розгляд відмінкової системи у функційно-категорійному вимірі спонукав українських граматистів до перегляду звичних уявлень про категорію відмінка іменників і особливості їх функціонування. Наприклад, суб'єктну функцію як вторинну в давальному, знахідному, родовому, орудному і навіть місцевому відмінках вбачають як українські [1; 2; 6; 7], так і польські [13; 15] вчені. У польській граматиці суб'єкт у непрямому відмінку вважається підметом (*podmiot w dopełniaczu, podmiot lodiczny*).

М. Плющ вважає, що значення особи, імпліцитно властиве семантиці іменника, по-різному реалізується насамперед у словоформах давального і орудного відмінків, зумовлюючись їх функціональною спрямованістю. У сучасній українській (як і польській) мові давальний суб'єкта є необхідним структурним компонентом деяких односкладних безособових конструкцій і «виражає особу (істоту), котрій приписується певний стан, сприйняття стану як наслідок неактивності її» [6, 95]. Наприклад: *Ярині стало лячно від цих слів* (М. Стельмах); *На початку зими ходити Олеєві до школи можна двома стежками* (Г. Тютюнник) // *Chciało się Zosi jagodek* (пісня); *Biedakowi brakuje chleba, bogatemu apetytu* (прислів'я). Принципи побудови безособових речень (у полоністиці, щоправда, існує інший термін – «безпідметове речення» (*zdanie bezpodmiotowe*)) у зіставлюваних мовах близькі. Так, продуктивною лексичною базою давального суб'єкта стану є назви осіб, а єдиний головний член речення може мати як дієслівну, так і недієслівну форму і виражати фізичний або психічний стан людини. Зокрема предикатом у таких реченнях виступають: дієслова зі значенням бажання (*мріється, віриться, хочеться // marzę się, chce się* та ін.); дієслова зі значенням успіху (*маланити, фортунити, щастити // fartować, powodzi się* і т.п.), міри наявності (*бракувати, вистачати, не ставати // brakować, wystarczać, nie wystarczać* та ін.); предикативні прислівники з дієслівною зв'язкою чи без неї (*лег-*

ко, весело, нудно, сумно, страшно // *lekko, wesolo, nudno, wspaniale, strasznie* тощо); предикативні слова (*пора, час, грих, треба, можна* // *pora, czas, grzech, trzeba, można*); разом з інфінітивом: *Йому щастить* // *Powodzi mi się*; *Мені нудно* // *Nudzi mi się*. У польській мові часто вживаними є безособові речення з головним членом – дієсловом із *się*, яким відповідають українські речення іншої структури – двоскладні, неозначено-особові, безособові з предикативними прислівниками.

Характерну групу із давальним суб'єкта стану утворюють конструкції, що є трансформами вхідних двоскладних заперечних речень з дієсловами стану чи дії: *Хлопець не спить – Хлопцеві не спиться* // *Chłopiec nie spi – Nie chce się chłopcu spać*; *Батько не працював – Батькові не працюється* // *Ojciec nie pracował – Nie chce się ojcu pracować*.

У семантико-синтаксичній функції суб'єкта стану обмежено вживається знахідний відмінок, поєднуючись із компактною групою дієслів стану на зразок *лихоманити, морозити, нудити, трусити, трясати* (*mrozić, trząść, trzęsie mną, tam dreszcze, tam nudności*), що вказують на фізичний стан людини, напр.: *Мене нудить* // *Mdli mnie*.

В українській мові у похідних пасивних конструкціях у вторинній функції суб'єкта дії вжи-

вається орудний відмінок діючої особи, пор.: *Письменник написав книжку – Книжка написана письменником*, яким у польській мові відповідають пасивні конструкції з прийменником *przez* і знахідним відмінком: *Książka jest napisana przez pisarza*. «У власне відмінковій сфері функціонує орудний перехідного між суб'єктом й інструментальним його різновидами типу. Він вказує на стихійного реалізатора дії, поширюється тільки на назви неістот і використовується в односкладних реченнях» [2, 76], напр.: *Снігом засипало дорогу* // *Zasypało śniegiem drogę*; *Тягне холодом* // *Tchnie spaleniźną*.

Отже, синтаксична особа – багатоаспектна семантико-граматична категорія, що об'єднує різнорівневі засоби мови. З урахуванням функційного підходу до вивчення відмінкової системи обох мов категорія граматичної особи притаманна іменникам як у їх первинній функції (називному і кличному), так і у вторинній (непрямим відмінкам). У способах репрезентації синтаксичної особи в іменнику в українській та польській мовах виявлено більше спільних, ніж відмінних, рис. У подальших студіях необхідним вважаємо детальне дослідження суб'єктних конструкцій, які відрізняються не лише компонентним складом, але й модально-граматичною перспективою.

Література

1. Вихованець І.Р. Система відмінків української мови / І.Р. Вихованець. – К. : Наукова думка, 1987. – 231 с.
2. Вихованець І., Городенська К. Теоретична морфологія української мови / І. Вихованець, К. Городенська. – К. : Пульсари, 2004. – 398 с.
3. Золотова Г.А. Очерк функционального синтаксиса русского языка / Г.А. Золотова. – М. : Наука, 1973. – 351 с.
4. Кононенко І. Українська та польська мови : контрастивне дослідження / І. Кононенко (I. Kononenko. Język ukraiński i polski: studium kontrastywne). – Warszawa : WUW, 2012. – 808 с.
5. Кучеренко І.К. Теоретичні питання граматики української мови. Морфологія / І.К. Кучеренко. – Ч. 1. – К. : Вид-во КДУ, 1961. – 172 с.
6. Плющ М.Я. Категорія суб'єкта і об'єкта в структурі простого речення / М.Я. Плющ. – К. : Вища школа, 1986. – 175 с.
7. Плющ М.Я. Граматика української мови : у 2 ч. – Ч.1. Морфеміка. Словотвір. Морфологія / М.Я. Плющ. – К. : Вища школа, 2005. – 286 с.
8. Потєбня А.А. Из записок по русской грамматике. А.А. Потєбня – Т. 1–2. – М. : Учпедгиз, 1958. – 536 с.
9. Скаб М. Способи апеляції при звертанні до однієї особи / М. Скаб // Науковий вісник Чернівецького університету. – Вип. 146–147. Слов'янська філологія. – С. 65–77.
10. Шерех Ю. До генези називного речення : На правах рукопису / Проф. Ю. Шерех. – Мюнхен, 1947. – 66 с.
11. Ясакова Н.Ю. Кваліфікація граматичних значень особи в іменнику : традиція та сучасні погляди / Н.Ю. Ясакова // Наукові записки НаУКМА – Т. 164. Філологічні науки. – 2014. – С. 39–42.
12. Grzegorzczukowa R. Wykłady z polskiej składni / R. Grzegorzczukowa. – Warszawa : PWN, 2004. – 159 s.
13. Heinz A. System przypadkowy języka polskiego / A. Heinz. – Kraków : PAN, 1967. – 113 s.
14. Dąbrowska A. Występowanie i funkcje wołacza w języku polskim na materiale od połowy XIX wieku / A. Dąbrowska. – Wrocław : Wydawnictwo UW, 1988. – 86 s.
15. Kempf Z. Proba teorii przypadków / Z. Kempf. – Cz. 2. – Opole : WUO, 2007. – 155 s.
16. Nauka o języku dla polonistów / pod red. S. Dubisza. – 4-e wyd. – Warszawa : Książka i Wiedza, 2002. – 624 s.
17. Pisarkowa K. Z historii polskich zdań rozkazująco-proszących / K. Pisarkowa // Z polskich studiów slawistycznych. – Warszawa, 1972. – S. 35–41.
18. Tokarski J. Fleksja polska / J. Tokarski. – Warszawa : PWN, 1978. – 266 s.